

4186

491.99-8

7-29

1885

98. Բ. Մանուկյան. մեմուարայն ծանոթ. 1711.
"Знаменитые люди родного края". Мухомов.

ՏԱՐՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՔ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌԻ՝ ՎՐԱՅ

Աշխատասիրութիւն

ՌԱՓԱՅԷԼԻ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

Տեղի Ն. Նախիջևանի Արտեսաւանի Գաղղի.

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
Академии Наук
СССР

ԹԻՖԼԻՉ

ՏՊԱՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ

ՅՐԱԲԷԼԵՆ ՓՈՂՈՑ, Տ. 1/2.

1885

491.99-8
7-29

2002

2010

985 m
850

985

ՅԱՐՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՔ

ՄԱՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌԻ՝ ՎՐԱՅ

Աշխատասիրութիւն

ՈՒՓԱՅԷԼԻ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

Տեղի ու. Նախնիների Արդարացիության Դպրոցի.

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
БОСНОВЕДЕНИЯ
Академии Наук
СССР

ԹԻՖԼԻՉ

ՏՊԱՐԱՆ ԵՈՂՀԱՆՆԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑԻ

ՕՐԱԿԵԼԵՆ ՓԱՂՈՑ, Տ. 1 | 2.

1885

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
БОСНОВЕДЕНИЯ
Академии Наук
СССР

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ

ՕՐԻՆՏ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ

50461-ահ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ

36078-66

Дозволено цензурою. С.Петербургъ. 2 Января 1885 г.
Типографія И. Мартыросіанца, на Орб. ул., д. № 1/2.

2881

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ

Ա. ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Աշխարհագրութիւնը այնպիսի գիտութիւն է, որ կը-
տօնորեն մեզ աշխարհքիս ինչ լինելը:

Աշխարհքս մէկ ահագին երկրագունդ է՝ զանազան
նիւթերէ բաղկացած և մէջը դատարկ:

Հօրիզոն կ'ասուի այն մեծ շրջանը, երբ մարդս կանդ-
նած է դաշտի մէջ, և նորա աչքին կ'երևայ ինչպէս եր-
կինք ու գետին մէկ մէկու կրկնաչին:

Աշխարհքս ունի չորս կողմ՝ արևելք, արևմուտք,
հարաւ և հիւսիս:

Աշխարհիս կողմերը այսպէս պիտի դոնել. ցերեկուայ
12 ժամին (միջօրէ, կէսօր) պէտք է երեսը դարձնել արե-
գակին, այդ հարաւ է. ետեւը կրկինի հիւսիս, ձախ
կողմը կրկին արևելք և աջ կողմը՝ արևմուտք:

Մեր բնական աշխարհքը (հողագունդ, երկրագունդ)
ունի երկու շարժումք, մէկը իրեն շուրջը (չորս քովը) և
միւսը արեգակին շուրջը. երբոր աշխարհքը իրեն շուրջը
կրպտրտի՝ կրգոյանան ցերեկ ու գիշեր այսինքն օր. իսկ
երբոր նա արեգակին շուրջը կրպտրտի՝ կրգոյանայ տարի,

այսինքն՝ տասներկու ամիս, կամ լիսուն երկու շաբաթ, կամ երեք հարիւր վաթսուն հինգ (365) օր:

Աշխարհքս ունի գլոր ձև՝ զնդակի նման, և այդ պատճառաւ կ'ասուի երկրագունդ:

Երբոր աշխարհքս իրեն ստուերը (շուքը) կրճգէ լուսնեակին վրայ՝ այդ ստուերը անպատճառ գլոր ձև կ'ունենայ. իսկ մեզ յայտնի է, որ միայն գլոր առարկաները (բաները) կարող են գլոր ստուեր ունենալու: Ուրեմն աշխարհքս գլոր է: Եթէ նաւը միշտ ու միշտ դէպի արեւելք երթայ՝ նա անպատճառ արեւմուտքէն պիտի վերադառնայ իրեն տեղը. այդ ևս կրցուցնէ, որ աշխարհքս գլոր է: Եթէ մեզմէն մէկ մարդ կրհեռանայ՝ առաջ նորա ներքեւի մասը կ'անհետանայ, յետոյ միջին մասը և վերջապէս վերին մասը: Այդ ևս կրցուցնէ որ աշխարհքս գլոր է, այսինքն զնդաձև է:

Տիեզերքի կամ համատարած աշխարհքի մէջ կան չորս տեսակ երկնային մարմիններ, որք են՝ արեգակներ կամ անշարժ աստղեր, մոլորակներ կամ շարժուն աստղեր, արբանեակներ կամ լուսիններ և գիսաւորներ կամ պոչով աստղեր:

Արեգակը (արեւը) անշարժ աստղ է միլիօնաւոր անգամ երկրագունդէս մեծ, որ կուտայ մոլորակներուն լոյս և ջերմութիւն (տաքութիւն):

Մոլորակը այնպիսի շարժուն աստղ կամ երկրագունդ է, որ չունի իւր սեպհական լոյսը և ջերմութիւնը, այլ կրտանայ նոցա արեգակին շուրջը ման գալով (պտտելով):

Լուսինը կամ արբանեակը այնպիսի երկնային մարմին է, որ կրպտրտի մոլորակի շուրջը և նորա հետ միասին կրպտրտի արեգակին շուրջը, և կրստանայ նորամէն լոյս և ջերմութիւն:

Գիսաւոր կամ պոչով աստղ այնպիսի մոլորակ է, որ գեռ ևս (աստղ) ամրացած չէ, այլ տակաւին գոլորշի (պոչ) է:

Բացի այդ չորս տեսակ աստղերէն տիեզերքի մէջ կան ուրիշ աստղեր ևս. բայց նոքա այնքան հեռու են մեզմէն, որ մէկ մէկ չեն երևնայ մեր աչքին, այլ նոցա անհամար բազմութիւնը միասին կ'երևնայ զիշերուայ մաքուր երկնքի վրայ և կ'ասուի յարգաշ կամ ծիր չափ: Այս ճրշմարտութիւնը հասկանալու համար մենք այսպէս դատենք. մէկ հատիկ դալար խոտը 5—6 վեռսթէն չի երևնայ. բայց միլիօնաւոր բանջարներ որ կ'ըսնին դաշտի վրայ՝ շատ հեռուէն կ'երևնան:

Ինչպէս վերը լիշեցինք՝ երկրագունդս ունի երկու շարժումն, նախ՝ արեգակի շուրջը, ուստի կրգոյանայ տարի իրեն չորս եղանակներովն, որք են՝ գարուն, ամառ, աշուն և ձմեռ, և երկրորդ՝ իրեն շուրջը, ուստի կրգոյանայ օր՝ ցերեկով (տիւ) և գիշերով:

Երկրագնդի կատարած շրջանը արեգակի շուրջը գլոր չէ, այլ բոլորշի (էրկանկէկ) է, այսինքն ձուածն (հաւկիթի ձևով):

Քեռեռներ ¹⁾ կ'ասուին այն կէտերը, որ կրդտնուին երկրիս հիւսիսային և հարաւային ծայրերը. իսկ լսեռ ²⁾ կ'ասուի այն գիծը, որի վրայ երկրագունդը կրպտրտի իրեն շուրջը: Իսկպպէս երկիրս չունի ոչ բեռներ և ոչ լսեռ. դոքա երեւակայական, այսինքն միտքով ստեղծած գիծ և կէտեր են:

Երկրագունդը ուղղահայեաց, այսինքն շիփ-շիտակ կանգնած չէ արեգակի առջև, այլ մի փոքր ծռուած է,

¹⁾ ПОЛЮСЬ, ²⁾ ОСЬ ЗЕМНАЯ.

ուստի կրգոյանան չորս եղանակները՝ գարուն, ամառ, աշուն և ձմեռ:

Երկրագնդիս վրայ գտնուած տեղերը (լճեր, գետեր, սարեր, քաղաքներ և այլն) աւելի ճիշդ որոշելու համար՝ նորա վրայ կրգծագրեն մտաւոր գծեր, որոնց մէջ նշանաւոր են՝ հասարակած ¹⁾, գուգահեռական ²⁾, բևեռական ³⁾, արևադարձական ⁴⁾ և միջօրէական ⁵⁾:

Լուսինը մեր բնական երկրագնդի արբանեակն (հետը քալող ծառայ) է. նա երկրիս շուրջը 28 օրը մի անգամ կը պտըտի. այդ միջոցին նա չորս անգամ կը փոխէ իւր ձևը և կ'ասուի մահիկ (☾), աճումն (☿), լիալուսին (☽) նուազումն (☾) և փուլ (☾), երբոր չ'երևնայ:

Երբոր մեր բնական հողագունդը կը գտնուի արեգակի և լուսնի մէջ այնպէս, որ իւր ստուերը կը ձգէ լուսնի վրայ՝ նա կ'ընթանայ, և այդ կ'ասուի խաւարումն լուսնի:

Երբ որ երկրագնդի ու արեգակի մէջ կեցած է լուսինը այնպէս, որ արեգակի լոյսը չէ կարող երկրիս վրայ ընկնելու՝ մեր երկիրը կ'ընթանի, և այդ կ'ասուի արեգակի խաւարումն:

Երկնքի վրայ միայն այս մոլորակները առանց հեռադիտակի կերևին՝ Լուսնի թագ, Ուրանոս, Երևակ, Նեպտուն, Արուսեակ կամ Լուսարբեր. իսկ մնացած միւս մոլորակները առանց հեռադիտակի չեն երևնալ:

Երկրիս մակերևութը ⁶⁾ կամ երեսը բաղկացած է ցամաքէ ու ջրէ, և նոցա փաթաթած է մթնոլորտը ⁷⁾, այսինքն զանազան աստիճանի թանձրութեան օդը:

¹⁾ экваторъ, ²⁾ параллель, ³⁾ полярный кругъ, ⁴⁾ тропики, ⁵⁾ меридианъ, ⁶⁾ поверхность, ⁷⁾ атмосфера.

Երկիր ասելով մենք պիտի հասկանանք մէկ անգամ զին հողեղէն գունդ, որի կեղևը (կճեպ) լիսուն վեռաթ հաստութիւն ունի, իսկ ներսակողմը լցուած է ջրիացած և գոլորշիացած նիւթերով:

Երկրիս վրայ հողը և ջուրը հաւասար փոռած չեն. երկրիս երեսի մէկ քառորդը ($\frac{1}{4}$) հողով ծածկած է, իսկ երեք քառորդը ($\frac{3}{4}$) ծածկած է ջրով:

Յամաքահող ¹⁾ կ'ասուի այն մեծ տարածութիւնը հողին, որ ծովի երեսէն վեր է, ջրով ծածկած չէ. չոր է և այս են ցամաքահողերու անունները՝ Արևելեան ցամաքահող, Արևմտեան ցամաքահող, Հարաւարեւելեան ցամաքահող (Աւստրալիա) և Հարաւբևեռային ցամաքահող:

Կղզին ²⁾ փոքրիկ ցամաքահող է, որի շուրջը պատած է ջրով:

Կղզիները կազմուել են կամ հրաբուխի ³⁾ գօրութիւնով և կամ պողիպոդ ⁴⁾ ասած մանր ժժմակներու (ճճու) աշխատանքով:

Կղզիախումբ ⁵⁾ կ'ասուի շատ կղզիներ՝ մին մինի մօտ կեցած:

Եւրոպայի մէջ գտնուած գլխաւոր կղզիները սոքա են՝ Նովայեա-Ջեմլեա, Վայգաչ, Քալգուեմ, Սոլովեցքի, Լաֆոդէն, Իսլանդիա, Փառէու, Մեծն-Բրիտանիա, Իռլանդիա, Ղէթլանդեան կղզիներ, Օրքադեան կղզիներ, Հիբրդեան, Զէլանդ, Ֆինլէն, Էլանդ, Հօթլանդ, Էդէյ, Բալէառեան, Կորսիկա, Սարդինիա, Էլբա, Սիկիլիա, Մալտա, Կանդիա, Կիկլադեան կղզիներ և Ապորադեան կղզիներ: Թերակղզի ⁶⁾ կ'ասուի այնպիսի ցամաքահող, որն ե-

¹⁾ континентъ, ²⁾ островъ, ³⁾ вулканъ, ⁴⁾ полинь, ⁵⁾ архипелагъ, ⁶⁾ полуостровъ.

րեք կողմէն պատած է ջրով ու միայն մէկ կողմէն ցամաքահողին է կպած: Եւրոպայի թերակղզիները սոքա են՝ Սկանդինավեան (ձուերիա և նորվեգիա), Եւրօթլանդեան (Դանիա), Պիրինեան (Սպանիա), Ալպենինեան (Իտալիա), Բալկանեան (Տաճկաստան), Մօրէա (Յունաստան), Տաւրիկեան (Խրիմ):

Հրուանդան ¹⁾ կ'ասուի շատ փոքրիկ թերակղզի, որ սարի նման կարկառած է գէպիւ ծով: Եւրոպայի երեւելի Հրուանդանները սոքա են՝ Նօուդ-Քալի, Լինդէսնէս, Սքագէն, Լիգաուդ, Ֆինիսթէռուէ, Լեա-Ռօք, Սէն-Վինսէնթ, Թարիֆա, Մաթաիան: Եւրոպայի մասնագրքը Գարանդ ²⁾ կ'ասուի այն նեղ երկիրը, որը կմիաւորէ երկու ցամաքահող կամ աշխարհ: Եւրոպայի երեւելի պարանոցները սոքա են՝ Կորնթոսի, Օրի և Կալկասեան: Եւրոպի մակերեւոյթը կամ երեսը զանազան ձևեր կ'ունենայ և այդ պատճառաւ կ'ասուի խաղ, հովիտ, սարահարթ, սար կամ լեռն: Խաղ ³⁾ կ'ասուի այնպիսի մակերեւոյթ, որ ծովէն շատ սակաւ բարձր լինելով, քամիի ժամանակ ջուրով կրճածկուի: Հովիտ ⁴⁾ կ'ասուի այնպիսի երկիր, որ ծովի մակերեւոյթէն մինչև 500 ձողաչափ ⁵⁾ բարձր է: Իսկ սարահարթ ⁶⁾ կ'ասուի այնպիսի երկիր, որ ծովէն 500 ձողաչափէն ավելի բարձր է: Այսպիսով ⁷⁾ կ'ասուի այնպիսի հովիտ, որի երեսը ծածկած է աւազով, վրան ոչ գետ կայ, ոչ անտառ: Ովաթիս ⁸⁾ կ'ասուի այնպիսի փոքրիկ երկիր, որի վրայ կրճանին ծառ և զանազան բոյսեր. մէջը աղբիւր կայ, և

¹⁾ мысъ, ²⁾ перешеекъ, ³⁾ низменность, ⁴⁾ равнина, ⁵⁾ сажень, ⁶⁾ горная возвышенность, плато, плоскогоріе, ⁷⁾ пустыня, ⁸⁾ оазисъ.

ինքը շրջապատած է աւազուտ անապատով: Տափաստան ¹⁾ կ'ասուի այնպիսի տեղ, ուր ոչ գետ կայ, ոչ անտառ և ոչ սար, բայց սև հող ունենալով՝ նորա վրայ կրճանի խոտ: Արօտավայրը ²⁾ ըստ մեծի մասին կրգտնուի մեծամեծ գետերու եզերքը, ուր խոտը շատ կ'աճի և կրբարձրանայ:

Բլուր ³⁾ կ'ասուի այն քարէ կամ հողէ բարձր տեղը, որ գէպի վեր կրբարձրանայ մինչև 2000 ոտնաչափ. իսկ դորամէ բարձրը կ'ասուի սար կամ լեռն (լեռ): Սարը երեք մասն ունի՝ ստորոտ ⁴⁾, լանջ ⁵⁾ և գագաթ ⁶⁾: Ստորոտ կ'ասուի սարի վայրի մասը. լանջ կ'ասուի սարի մէջ-տեղի մասը. իսկ գագաթ կ'ասուի սարի ամենաբարձր մասը կամ գլուխը:

Բարձր սարերու ձորերու ⁷⁾ մէջ կրգտնուի սառույցը (պաշտ), որն իրեն ծանրութիւնով կամաց կամաց վայր գալով՝ կուգայ մէկ հարթ տեղ կրկանգնի, և այդ կ'ասուի սառնադաշտ ⁸⁾: Իսկ ձիւնակոյտը ⁹⁾ այսպէս կրկազմուի. քամին փչելով՝ սարերու վրայ փոքրիկ ձիւնէ գնդակներ կրկազմէ, որ երթալով կրմեծնան և վերջապէս ահագին մեծութեան հասած՝ սարէն վայր կրգլորուի, և եթէ ճանապարհին պատահի ճամփորդ, կամ ծառ, կամ տուն և կամ ամբողջ գիւղ՝ բոլորը կջարգէ կըսրբէ և հետը կրտանէ:

Եւրոպայի նշանաւոր լեռները սոքա են՝ Ալպեան, Պիրինեան, Ալպենինեան, Բալկանեան, Կարպատեան, Կալկասեան, Ուռալեան, Ֆինլանդեան, Սկանդինավեան: Հրաբուխ ¹⁰⁾ կ'ասուի այնպիսի սար, որի մէջ տեղը

¹⁾ степь, ²⁾ лугъ, прерія, ³⁾ холмъ, ⁴⁾ подошва, ⁵⁾ косогоръ, ⁶⁾ вершина, ⁷⁾ долина, ⁸⁾ глетчеръ, ⁹⁾ лавина, ¹⁰⁾ вулканъ.

ծակ է, և այդ ծակը հաղորդակցութիւն ունի հողագնդիս կրակի հետ: Ժամանակէ ժամանակ հրաբուխի մէջէն կրակ և շատ կ'ելլէ սարսափելի դղրդոցով: Լաւա կընշանակէ հալած քար, հող և մետաղներ ¹⁾: Եւրոպայի երեւելի հրաբուխները սոքա են՝ Վեսուբ, Մոնա և Հեքլա:

Աշխարհածով ²⁾ կամ համատարած ծով կ'ասուի այն ահագին տարածութիւնը ջրին, որ պատել է աշխարհս ամեն կողմէն: Աշխարհածովը կըաժանուի Հինդ մասն, որք են՝ Հիւսիսային Սառուցեալ Ովկիանոս, Հարաւային Սառուցեալ Ովկիանոս, Ատլանտեան Ովկիանոս, Մեծ, կամ Արեւելեան, կամ Խաղաղական Ովկիանոս և Հնդկական Ովկիանոս:

Ափ կամ եզր (³էն) կ'ասուի այն գիծը, որ կըբաժանէ հողը ջրէն: Ծովի ափը մէկ բառով կ'ասուի ծովափ կամ ծովեզր, իսկ գետի ափը՝ գետափ կամ գետեզր: Գետը երկու ափ ունի՝ աջակողմեան և ձախակողմեան: Եթէ կ'ուզես գետի աջ ափը ջուկել ձախէն՝ երեսդ պիտի դարձնես դէպի ծով, այսինքն դէպի ջրի վաղած կողմը, ձախ կողմիդ ափը կ'ասուի ձախ կամ ձախակողմեան ափ և աջ կողմիդ ափը կ'ասուի աջ կամ աջակողմեան ափ:

Ծով կ'ասուի ովկիանոսի փոքրիկ մասը: Եւրոպայի նշանաւոր ծովերը սոքա են՝ Սպիտակ ծով, Բալտիկեան ծ., Հիւսիսային ծ., Միջերկրական ծ., Եգէյեան ծ., Մարմարեան ծ., Սև ծով, Ազախի ծով:

Այն մասը ծովին, որ կըմտնէ ցամաքահողի մէջ՝ կ'ասուի ծովածոց ³⁾: Եւրոպայի նշանաւոր ծովածոցերը սոքա են՝ Օնեգայի, Գոլինայի, Մեզէնի (Սպիտակ ծովի մօտ), Բոտնիկեան, Ֆիննեան, Ռիգայի, Զուկը, Մեծ Բելթ,

¹⁾ металл, ²⁾ weltmeer, ³⁾ заливъ, губа.

Փոքր Բելթ, Սքագէէն, Քատթեղաթ, Փադէքալէ, Լամանշ, Բիսքայեան ծով, Լիօնի ծոց, Գենուալի ծոց, Ադրիական ծով, Գարդանեան ծոց:

Ծովի ջրի համը դառնաղի է, այսինքն աղի և կծու. և դորա պատճառը այն է, որ գետերը անցնելով զանազան համ սւնեցող հողերու վրայէ՝ նոցա մէջ գտնուած աղի և կծու առարկաները հետերը կ'առնուն և կըթափեն ծով:

Ծովի խորնկութիւնը շատ զանազան է. ծովեր կան որ մինչև տասնըվեց վեռսթ խորնկութիւն ունին, իսկ երբեմն մարդս կարողացած չէ քանի մի ծովերու խորութիւնը չափելու: Ծովի խորութիւնը կը չափուի խորաչափ ¹⁾ ասած գործիքով:

Ծովը շատ սակաւ խաղաղ կըմնայ. տարուայ մեծ մասը նա անդադրում շարժման մէջ է: Ծովի ջրի շարժումը երեք զանազան պատճառներէ կըյառաջանայ: Նախ՝ լուսինը դէպի իրեն կըքաշէ ծովի ջուրը և կըբարձրացնէ. այս բարձրանալը ծովին և իջնելը կ'ասուի մակընթացութիւն ²⁾ և տեղատուութիւն ³⁾. երկրորդ՝ մեր հողագնդի իր շուրջը պտոյտ գալէն կըյառաջանան կանոնաւոր հոսանք ⁴⁾. և երրորդ՝ քամիներու փչելէն կըյառաջանան ծփանք ⁵⁾, ալիք ⁶⁾ և ալեկոծութիւն ⁷⁾:

Յորձանք ⁸⁾ կ'ասուի ջրի այնպիսի տաղի շարժողութիւնը, որ կըյառաջանայ երկու միմեանց հակառակ հոսանքներէ:

Ովկիանոսի ջուրերը անդադար գոլորշիանալով ⁹⁾ կը

¹⁾ лотъ, ²⁾ приливъ, ³⁾ отливъ, ⁴⁾ пассаты, ⁵⁾ зыбъ, ⁶⁾ волны, ⁷⁾ буруны, ⁸⁾ водоворотъ, ⁹⁾ испаряться, ևս ևս.

բարձրանան դէպի վեր և կը գոյացնեն ամպեր: Երբ որ ամպերը այն աստիճան կը թանձրանան, որ նոցամէն կը սկսին արդէն անձրևի կաթիլներ (շիթ) կաթելու: Կաթիլներն սուին թուխալ ¹⁾: Թուխալներէն դէպի վայր կուգան անձրև, ձիւն և կարկուտ: Երբ որ անձրևը կուգայ՝ նորա մէկ մասը գետինի տակ կերթայ մինչև գեղին հողը (կաւը ²⁾). Գեղին հողը, ինչպէս յայտնի է, ջուր չի ծծիլ, այլ իւր վրայէն կը սահեցնէ դէպի ցած կողմերը. ջուրը գնալով գնալով մէկ աղիւս ծակ կը գտնէ և գուրս կ'ելլէ: Այդ ծակի անունն է աղ կամ աղբերակ ³⁾. Իսկ բոլորը կ'ասուի աղբեր: Երբ որ աղբերակը լցուի, յետոյ ջուրը կ'առնուի և կ'առնուի:

Աղբերի ջրի համը կախուած է այն հողէն, որի վրայով նա կ'անցնի. իսկ ջերմութեան (տաքութեան) աստիճանը կախուած է այն պարագայէն, թէ որքան խոր մտել է նա հողի տակ: Ինչպէս յայտնի է, քանի գետնի մէջ խորունկանք՝ այնքան աւելի տաքութիւն կը զգանք այնտեղ: Այդ տաքութեան պատճառն է հողագոյնի մէջ գտնուած կրակը: Այս կերպ կը մեկնուի զանազան տաք, թթու, երկաթախառն և ուրիշ յատկութիւն ունեցող ջուրերու գոյութիւնը: Այդպիսի ջրերը, որ հանքային ⁴⁾ ևս կ'ասուին՝ շատ անգամ բժշկական յատկութիւն կ'ունենան:

Գետ ⁵⁾ կ'ասուի բաւականին մեծ, լայն և խորունկ վազող ջուր: Գետը ըստ մեծի մասին ծովի մէջ կը թափուի: Գետերը կը գոյանան անձրևներէ, հալած ձիւներէ, աղբիւրներէ, և այլն: Փոքրիկ գետերը կ'ասուին գետակ ⁶⁾,

¹⁾ туча, ²⁾ глина, ³⁾ родникъ, источникъ, ⁴⁾ минеральный, ⁵⁾ рѣка, ⁶⁾ рѣчка.

վտակ ¹⁾: Հեղեղատ ²⁾ կ'ասուի այն վազող (հոսող) ջուրը, որ սարերու վրայ եկած անձրևներէն կամ հալած ձիւներէն վայր կ'իջնի: Առու ³⁾ կ'ասուի գետէն կամ հեղեղատէն առած և պարտէղի կամ քաղաքի մէջէ անցուցած փոքրիկ ջուրը:

Գետաբերան ⁴⁾ կամ առաջը կ'ասուի այն մասը գետին, որն կը փափուի ծով և կամ մէկ ուրիշ գետ: Գեղտա ⁵⁾ կ'ասուի այն տեղը, ուր գետը մէկ բարձր տեղի առջև երկու կը բաժնուի և այդ երկու գետաբերանով կը թափուի ծով և կընմանի լուսնաց Δ դէլթա գրին:

Ծանծաղ ⁶⁾ կ'ասուի գետի կամ ծովի այն տեղը, որ խորունկ չէ, և ծածկած է աւազու: Ջրուղի ⁷⁾ կ'ասուին գետի այն խորունկ տեղերը, ուստի կարող են մեծ մեծ նաւեր անցնելու: Խուլթ ⁸⁾ կ'ասուին գետի կամ ծովի այն տեղերը, որոնք ծածկած են քարերով, որոնց նաւերը զարնուելով կարող են սաստիկ վնասուել: Ջրվեժ կամ քարավազ ⁹⁾ կ'ասուի այնպիսի գետ կամ վտակ, որ բարձր տեղէ վայր ընկնելով կը փրփրայ և սաստիկ խոխոջումն կ'հանէ: Թէև ջրվեժը բնութեան գեղեցիկ տեսարան է, բայց շատ վտանգներու պատճառ կարող է լինել. ձուկերը անգամ նորա մէջ ընկնելով կը սատակին: Գետակից ¹⁰⁾ կ'ասուի այնպիսի գետ, որ կ'հոսէ ոչ դէպի ծով, այլ կը խառնուի մէկ ուրիշ գետի հետ:

Ջրաբաշխ ¹¹⁾ կ'ասուի այն բարձր տեղը, որն երկու հովիտ իրարէ կը բաժանէ, և նորա վրայ եկած անձրևի կամ հալած ձիւնի ջուրը երկու կը բաժանուի մէկը այս

¹⁾ ручей, ²⁾ потокъ, ³⁾ каналъ, ⁴⁾ устье, ⁵⁾ дельта, ⁶⁾ мель, ⁷⁾ фарватеръ, ⁸⁾ порогъ, подводные камни, шкеры, ⁹⁾ водопадъ, ¹⁰⁾ притокъ, ¹¹⁾ водораздѣлъ.

կողմ և միւսը այն կողմ կը հոսի (կը վազէ): Ն. Նախիջե-
ւանի Օրթա-Օրան ջրաբաշխ է Դոն և Թէմէնիք գետե-
րու համար:

Ծովակ և լիճ ¹⁾ կ'ասուին երկրի վրայի մեծամեծ
փոս տեղերը, ուր մեծ քանակով ²⁾ ջուր կը ժողովուին:
Ջրեղջյր ³⁾ կ'ասուի շատ փոքրիկ լիճը:

Եթէ մէկ փոս տեղ անձրևի կամ հալած ձիւնի ջուրը
ժողովուի և առաջ երթալու (հոսելու) տեղ չունենայ՝ կ'ա-
սուի մօրատ կամ ճահիճ ⁴⁾: Մօրատի մէջ կը բնակին եղէգ ⁵⁾,
պրտու ⁶⁾ և կնիւն ⁷⁾: Թառառ կ'ասուի բլեռալին աշ-
խարհքի այն տեղերը, ուր ջուրը և հողը մէկ մէկու վրայ
խաւ-խաւ կեցած են, այնպէս որ նորա ամենաստորին
մասը ջուր է իսկ նորա վրան պաղած հող է: Եթէ այդ
գետնի վրայ ամուր-ամուր քալես՝ նա ոտքիդ տակ բա-
րակ տախտակի նման կ'երեւայ:

Եւրոպայի նշանաւոր գետերը սոքա են՝ Փէչոռ,
Հիւսիսային Դուինա, Օնեգա, Նեւա, Նառուա, Արմը-
տեան Դուինա, Նիւման, Վիսլա, Օդեռ, Էլբա, Վէգեռ,
Ռէյն (Հռենոս), Սենա, Լօռա, Դաւօննա, Թէյսօ, Գոռա-
դալքվիլիռ, Էբռօ, Ռօնա, Փօ, Դանուբ, Դնիպր (Բօրիս-
թէն), Դոն (Թանայիս), Վօլգա (Էթիլ) և Ուռալ:

Եւրոպայի նշանաւոր լիճերը սոքա են՝ Լադօգա, Օնե-
գա, Իլմէն, Չուդ, Վէնէռ, Վէթթէռ, Մէլառ, Փենեվա,
Բօլէն, Էլլթօն:

Մթնոլորտ ⁸⁾ կ'ասուի այն օդեղէն կեղեք, որն ա-
մեն կողմէն շրջապատած է մեր բնակած երկրագունդը:
Մթնոլորտի ստուարութիւնը (հաստութիւնը) 200 վեռսթ

է: Քանի վեր բարձրանաս՝ օդը այնքան անօր և թեթեւ է:

Օդի մէջ գոյացած ամեն երևոյթներ կ'ասուին օդե-
րևոյթ ¹⁾: Յօղը ²⁾, եղեամը ³⁾, մէգը կամ մառախուղը ⁴⁾,
ամպը, անձրևը և կարկուտը օդերևոյթներ են: Յօղ կ'ա-
սուի այն օդային ջուրը, որն երբ իջնէ մի առարկայի
վրայ՝ քրտինքի նման կ'երևնայ մեզ: Եղեամը նոյն ցօղն է,
բայց սառած, և կը նմանի ձիւնի: Մէգ կամ մառախուղ
կ'ասուի այն գոլորշիները, որ ցրուած են օդի մէջ և
գետնի երեսին կը լողան: Անի կ'ասուի այն ջրի կաթիլ-
ները, որոնք ամպերէն վայր կ'ընկնին: Երբոր անձրևը
սաստիկ է՝ նորա կ'ասեն՝ տեղ, տարափ, տեղատարափ և
ջաղը ⁵⁾: Չիւն ⁶⁾ նոյն անձրևն է, բայց ցրտութենէն
սառած: Չիւնի հատիկները աստղի ձև ունին: Եթէ ձիւ-
նը սաստիկ քամիով գալ՝ կ'ասուի բուռ ⁷⁾: Կարկուտ ⁸⁾
կ'ասուի անձրևի կաթիլները, որ օդի մէջ սառած ցած կ'ընկ-
նին: Նկատելին այն է, որ կարկուտը միայն ամառը կուգայ:
Հողմ ⁹⁾ կամ քամի ասելով մենք պիտի հասկանանք
օդի հոսումներ մէկ տեղէ միւս տեղ: Հողմը այսպէս կը-
գոյանայ. եթէ մէկ տեղ տաք է և միւս տեղ ցուրտ է,
ցուրտ տեղէն պաղ օդը ցածէն կ'երթայ դէպի տաք տե-
ղը. իսկ վերէն տաքութիւնը տաք տեղէն կ'երթայ դէպի
ցուրտ տեղը: Այս կերպով, ցուրտի ու տաքի երթալէն
օդը կը շարժի և կը գոյացնէ հողմ կամ քամի: Քամիին
պատճառն են՝ արեգակը, որ կը տաքցնէ. ծովը և մեծա-
մեծ գետերը, որ կը զովացնեն օդը, բլեռալին աշխարհքը,
որ կուտայ իւր սոսկալի ցուրտերը և հասարակածի տաք
տեղերը, որոնք կ'տարածեն իրենց տաքութիւնը:

¹⁾ озеро, ²⁾ количество, ³⁾ прудъ, ⁴⁾ болото, тумъ,
⁵⁾ камышъ, ⁶⁾ ситникъ, ⁷⁾ осока, ⁸⁾ атмосфера, ⁹⁾ ветеръ.

¹⁾ метеоръ, ²⁾ роса, ³⁾ иней, ⁴⁾ туманъ, ⁵⁾ ливень,
⁶⁾ снѣгъ, ⁷⁾ мятель, ⁸⁾ градъ, ⁹⁾ вѣтеръ.

Ուժին նայելով քամին երեք տեսակ կ'լինի՝ սիւղ ¹⁾, մըրիկ ²⁾ և փոթորիկ ³⁾։ Սիւղ կ'ասուի կամաց փչող քամին, որ ամառուայ ժամանակ կը չափաւորէ տօթի ⁴⁾ սաստկութիւնը։ Փոթորիկ կ'ասուի դէպի մէկ կողմ փչող ամուր քամի։ Փոթորիկ կ'ասուի այն քամին, որ ամեն կողմէն սաստիկ փչելով՝ տուններ կը տապալէ, ծառեր արմատէն կը խլէ և ծովի վրայ նաւակոծութիւն կը պատճառէ։

Կլիմա ⁵⁾ կ'ասուի երկրի այն յատկութիւնը, որ կը ստանայ նա տաքութենէ և խոնաւութենէ։ Երբոր մէկ երկիր մօտիկ է բևեռին՝ նա ցուրտ է, եթէ մօտիկ է հասարակածին՝ նա տաք է։ Նմանապէս եթէ մէկ երկիր մօտիկ է ծովի՝ նա խոնաւ է, եթէ հեռու է ծովէ՝ նա չոր է։ Այսպէս՝ կան տաք և ցուրտ, խոնաւ և չոր կլիմաներ։ Բարեխառն ⁶⁾ կլիմա կ'ասուի այն տեղը, որ ոչ բևեռին մօտիկ է, որ ցուրտ լինի և ոչ հասարակածին մօտիկ է որ անտանելի տաք լինի։

Փարդս ամեն աշխարհներու մէջ կարող է կենալ՝ բևեռային անտանելի ցրտերէն սկսած մինչև հասարակածի հնոցի նման տաք տեղերը, բայց առաւելապէս նա կրկենայ բաւառաւոր և պտղաւետ աշխարհներու մէջ, կը բազմանայ այնտեղ և կը լուսաւորուի։ Սաստիկ ցուրտը և սաստիկ տաքը հաւասարապէս արգելաւիժ են լուսաւորութեան և յառաջագիմութեան։

Արտաքին ձևին նայելով մարդիկ հինգ ցեղ ⁷⁾ կը բաժանուին՝ Կաւկասեան, Մուղալի, Մալայեան, Ափրիկեան և Ամերիկեան։ ա) Կաւկասեան ցեղը ունի սպիտակ մարմին. կրքնակի Եւրոպայի, արևմտեան Ասիայի մէջ. նմանապէս

¹⁾ зефиръ, ²⁾ буря, вихрь, ³⁾ ураганъ, ⁴⁾ зной, ⁵⁾ климатъ, ⁶⁾ умеренный, ⁷⁾ раса.

տարածուած է մնացած ամեն աշխարհներու մէջ։ Կաւկասեան ցեղին կը պատկանին հայերը, ռուսերը, լոյները, գերմանացիք, գաղղիացիք, և այլն։ բ) Մալայե ցեղը թուով 600 միլիոն է. մարմնու գոյնը մուգ-դեղին, աչքերը նեղ. կրքնակի Ասիոյ մէջ։ Սոցա կը պատկանին՝ խալմուխները, Չինացիք, Թաիլանները, Նոգայները, Խըւխըղները, և այլն։ Մալայե ցեղի մարմինը դարչինի (դարիսինիկ) գոյն է, այսինքն ցիտո-կարմիր. կրքնակի հնդկական ովկիանոսի կղզիներու մէջ։ Ափրիկեան ցեղի մարմինը բոլորովին սև է. մազը ոչխարի բուրդի նման. կրքնակի Ափրիկայի մէջ։ Ամերիկեան ցեղի մարմինը պղնձի (փախըռի) գոյն է. օրէ օր կը պակսի թւով. սաստիկ վայրենի է, կը փախչի լուսաւորութենէ։

Կենցաղին ¹⁾ նայելով մարդիկ կը բաժանուին երեք տեսակ՝ վայրենի, վրանաբնակ ²⁾ և նստուկ ³⁾։ Վայրենիները հաստատ բնակութիւն չունին. օրէնք չեն ճանչնալ. կ'ապրին վայրի բոյսերով, արմատներով և էրէներ որսալով։ Վայրենիները թէև իրենց ցեղապետի (նահապետի) իշխանութեան տակ են, բայց հաստատ բնակութիւն չունին. իրենց հօտերով և խաշինքով կը շրջին, ուր որ կը գտնեն արօտ և ջուր։ Նոստուկ ազգերը կրքնակին մի որոշ տեղ, ունին հայրենիք, օրէնք և կառավարութիւն։

Կառավարութիւնը կը լինի միապետական ⁴⁾ և հասարակապետական ⁵⁾։ Եթէ պետութեան իշխանը մի անձն է, այն ժամանակ այդպիսի կառավարութեան ձևը կ'ասուի Տիրութեան, Տիրութեան իշխանութեան. իսկ եթէ իշխան-

¹⁾ образъ жизни, ²⁾ номады, кочующіе, ³⁾ осѣдлый, ⁴⁾ единодержавный, ⁵⁾ республиканскій.

БИБЛИОТЕКА
ИИ СИТУТА
ОБЩЕСТВЕННЫХ
АКАДЕМИИ НАУК
СССР

նութիւնը տուած է շատ անձներու՝ այդպիսի կառավարութեան ձևը կ'ասուի հասարակականութիւն:

Եթէ թագաւորը կրկառավարէ աշխարհը իւր շնորհած օրէնքով՝ այնժամանակ նոր կառավարութիւնը կ'ասուի անսահմանութիւն, ինչն իշխան հասարակութիւն: Իսկ եթէ թագաւորի օրէնսդրական իշխանութեանը մասնակից են ժողովրդի երեսփոխանները՝ այնժամանակ այդպիսի պետութիւնը կ'ասուի սահմանադրական, ¹⁾ երեսփոխանական:

Միապետները նայելով իրենց կառավարած աշխարհի լայնածաւալութեան և ժողովրդի հզօրութեան՝ կրբաժանութիւն զանազան աստիճանի և կրկրեն զանազան պատուանուններ կամ տիտղոսներ՝ իշխար ²⁾, Լուսաւոր կամ արքայ, Մէծ Դուռ, Դուռ ³⁾, Էլիս, Կալիս, Շահ, Էմիր, Խան, և այլն: Իսկ հասարակապետութեան գլխաւոր կառավարիչը կ'ասուի նախագահ:

Ամենայն պետութիւն յարմարապէս կառավարուելու համար սովորաբար կրբաժանութիւն՝ հասարակական, նահանգներու, շրջաններու, և այլն:

Կրօնին նայելով մարդկան ազգը կրբաժանութիւն՝ հասարակական կամ միաստուածապաշտական: Երեք կրօն կրկրբաժանութիւն միաստուածականի՝ քրիստոնէականը, երրաշականը և մահմէդականը: Քրիստոնէութիւնն ևս կրբաժանութիւն երեք ձևով, որք են՝ Արեւելեան, Լատինական և Ռողոքական: Արեւելեան քրիստոնէութեան կրկրբաժանութիւն հայերը, յոյները և ռուսները: Կապալաշտական կամ հեթանոսական կրօններէն ամենէն աւելի տարածուած են՝ Բուդիստական և Բուդիստական: Եւրոպայի պետութիւնները ⁴⁾

¹⁾ конституционный, ²⁾ императоръ, ³⁾ верховъ, ⁴⁾ государство.

(տէրութիւն) սոքա են՝ Կայսերութիւն Ռուսաց, մայրաքաղաքն է Սանկտ-Պետերբուրգ. Կայսերութիւն Գերմանացոց, մայրաքաղաքն է Բեռլին. Կայսերութիւն Աւստրիական, մ. ք. է Վիեննա. Կայսերութիւն Թիւրքիոյ մ. ք. է Կոնստանդնուպօլիս (Ստամպօլ). Թագաւորութիւնք՝ Մ. Բրիտանական, մ. ք. է Լոնդոն. Զուելիա, մ. ք. է Ստոքհոլմ. Նորվեգիա, մ. ք. է խրիստիանիա. Գանիա, մ. ք. է Քոփէնհագէն. Նիդէրլանդիա (Հոլլանդիա), մ. ք. է Ամստերդամ. Բելգիա, մ. ք. է Բրիսսէլ. Սպանիա, մ. ք. է Մադրիտ. Պորտուգալիա, մ. ք. է Լիսաբոն. Իտալիա, մ. ք. է Հռոմ. Ֆրանստտան, մ. ք. է Աթէնք. Հասարակականութիւն՝ Ֆրանսիա (Դաղղիա) մայրաքաղաքն է Փարիզ, և Զվէյցարիա (Չուիցերիա) մ. ք. է Բէլն:

Բ. ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հայերու ազգապետն է Հայկը՝ Յաբեթի թոռնորդին, որ յետ աշտարակաշինութեան իւր ժողովրդովը յետ դարձաւ դէպի Հայաստան, և Այրարատի դաշտի մէջ գտաւ ուրիշ Հայերու, որոնք աշտարակաշինութեանը անխառն էին: Դոցա ամենին ժողովեց, իւր ընտանեացը հետ միացուց և ինքը եղաւ նոցա կառավարիչը: Հայկ լաւ կարգաւորեց իւր ժողովուրդը, իւր որդոց և թոռանց համար շինեց քաղաքներ և անուն դրեց Հայկաշէն:

Բէլ կամ Նեբրովդ, որ Նինուէ կընստէր, լսելով Հայկի թագաւորելը՝ նախանձեցաւ և իւր զօրքը առած գնաց նորա դէմ: Վահագն ծովի մօտ պատերազմը սկսեցաւ, Հայկ նետով սպանեց Բէլին և նորա զօրքը ցրուեց:

Անկէ ետեւ աւելի կարգաւորելով իւր տէրութիւնը և ընդարձակելով իւր աշխարհը՝ թագաւորական փառքով մեռաւ և իւր իշխանութիւնը թողուց իւր Արփէնայ անունով անդրանիկ որդուն, որի անունով, ինչպէս հաւանական է կարծել, օտարները մեր ազգին սկսան Արփէն կոչելու:

Հայկ ապրեցաւ աշխարհիս երեսին 246 տարի և թագաւորութիւն արաւ 80 տարի: Նորա որդիքը զանազան ցեղերու ազգապետներ եղան և հայոց նախարարական տներուն իրենց անունները տուին, ինչպէս՝ Խոռխոռունիք, Բզնունիք, և այլն:

Արմենակ նոյն քաջութեամբ թագաւորեց և ծաղկե-

ցուց Հայաստանը, սակայն նորա որդին Արփէն առաւել զօրաւոր և խոհեմ լինելով՝ գրեթէ բոլոր Ասիային տիրեց մինչև Հնդկաստան, և խստիւ հրամայեց, որ ամեն ազգեր Հայերէն խօսին: Թէև ուրիշ պատմաբաններ կ'ասեն, որ արմէն խօսքը Արամ անունէն ելած է, բայց այդ հաւանական չէ:

Արամի սերունդը որդոց որդի թագաւորեց Հայաստանի մէջ մինչև Պարոյր: Պարոյր այնքան ընդարձակեց Հայաստանը և այնպէս փառաւոր թագաւորեց, որ օտար աշխարհներու թագաւորները նորան թագով պասկեցին, որն առաջուայ հայ թագաւորները սովորութիւն չունէին կրելու: Հայկէն յառաջ եկած թագաւորները Հայաստան կառավարեցին 1779 տարի. Հայկազանց հարստութեան վերջին թագաւորն էր Վահէ, որն Աղէքսանդր Մակեդոնացիի աշխարհակալութեան միջոցին պատերազմով գնաց նորա դէմ, բայց կռուի մէջ սպանուեցաւ և Հայաստան հարկատու եղաւ մակեդոնացւոց: Այդ միջոցին թէև Հայաստան իւր հարազատ թագաւորը չունէր, բայց Հայերը կրկառավարուէին իրենց սեպհական նախարարներէն և իշխաններէն:

Վահէ թագաւորի մահէն յետ ութսուն երկու տարի անցած՝ Պարթև ազգէն մէկ իշխան, անունը Արշակ, Քուշաստանէն եկաւ, մակեդոնացիներուն յաղթեց ու արտաքսեց ու ինքը տիրապետեց Հայաստանին և Պարսկաստանին, և թագաւորեց երեսուն մէկ տարի: Սորա թոռը Արշակ Երկրորդ, աւելի զօրանալով, իւր իշխանութիւնը մինչև Հնդկաստան հասուց, և յաղթանակաւ իւր աշխարհակալութիւններէն վերադարձած՝ իրեն առաւ Պարսկաստանը, իսկ իւր Վահագն եղբօրը Հայաստանի վրայ թագաւոր կարգեց:

Վաղարշակ խելօք և հօր թագաւոր էր. Հայաստան բարեկարգեց, նախարարներուն իրաւունքները կարգի կանոնի դրաւ, օրէնքներ սահմանեց, և ինչպէս աւանդութիւնը կ'ասէ՝ նա եղաւ առաջինը, որ հայոց պարսկէն զրել տուաւ. և որովհետեւ սորա նախնին Արշակն էր, այդ պատճառաւ դորա և դորա յետնորդներու պայագատութիւնը Արշակունեայ հարստութիւն կոչուեցաւ Հայոց պատմութեան մէջ, որն սկսուեցաւ Վաղարշակէն և վերջացաւ Արտաշէր թագաւորով:

Արշակունի թագաւորները հետզհետէ տիրելով Հայաստանին՝ շատ ճոխացուցին և փառաւորեցին մեր Հայրենիքը, մանաւանդ Տէգրան և Միհրդատ, որք աշխարհք դողացուցին:

Տիգրանի եղբորորդին էր Աբդուս, որ եղաւ առաջին քրիստոնեայ թագաւորը. սորա մայրաքաղաքն էր Եդեսիան: Այս ցեղէն էին խորհրդ, նորա որդին Տրդատ և Գրգիւր Լուսինայի, Անակայ, Խոսրով թագաւորին սպանողին, որդին:

Արշակունիք որդոց որդիք թագաւորեցին Հայաստանի մէջ մինչև Արշակունի, որի վրայ անմիաբան նախարարները, չարախօսութիւններ անելով՝ մատնեցին պարսից թագաւորին, որ գահազուրկ Արտաշէրին բանդ դնելով՝ Հայաստանը իրեն հարկատու արաւ և մեր ազգը կրկառաւարէր հարստութիւն: Պարսից թագաւորի հրամանով այս մարդպանները ոչ միայն հարկ կը ժողովէին հայերէն և կրնեղէին նոցա, այլ և հաւատի գործերու մէջ խառնուելով կողդէին քրիստոնեայ հայերուն հրաշքաւոր դարձնել: Այնժամանակ ոտքի ելան Ղեհնու երէցը (տէրտէրը) և Վարդան Մամիկոնեան նախարարը և չթողուցին, որ Հայր ուրանայ իւր հաւատը. Ղեհնու երէցը Հայաստանէն քշեց

կրակապաշտ մոգերուն, իսկ Վարդան-Քաջը յաղթութիւններ արաւ պարսից զօրքի վրայ: Թէպէտ վերջը վերջը այս երկու տուրբ մարդիկ և նոցա հետ շատերը նահատակուեցան, բայց մեր սուրբ եկեղեցին մաքրուեցաւ և Հայոց ազգը ստացաւ կրօնի ազատութիւն և ինքնավարութեան իրաւունք: Այն բանը կատարուեցաւ Վահան Մամիկոնեանի օրոք, որ Վարդանի ազգականն էր:

Արշակունեայ հարստութիւնը դադարելէն յետ հայերը 456 տարի ստրկութեան ամենադառն պտուղները քաղեցին օտար ազգերու բռնակալութենէն, մինչև որ նախաինամութիւնը խղճացաւ Հայաստանի վրայ և Հայ ազգին պաշտպան ուղարկեց Բագրատունեայ նախարարական տունը, որոնք ձիրակ գաւառի պայագատ իշխանը գոլով այդ աղետալի ժամանակ ամեն Հայի յոյսն և ապակէն էին: Բագրատունեայ տոհմէն Աշոտ ստացաւ Իշխանայ-Իշխան տիտղոսը, Հայոց թագաւոր ճանաչուեցաւ, շատ քաջութիւններ անելով թշնամիներու դէմ և ազգիս մէջ ամեն հարկաւոր բարեկարգութիւնները մտցնելով՝ վերջ դրաւ Հայաստանի դարաւոր ստրկութեանը: Նորա սխրագործութիւններու լուրը հասնելով յունաց կայսեր և տաճկաց խալիֆայի ականջը, ամեն հնար գործ դրին Աշոտի բարեկամութիւնը վաստակելու և շտապեցին մի մի թանգազին թագ ուղարկելով՝ ճանաչել նորան Հայոց թագաւոր, ըստ որում Աշոտի նախնիք անկէ առաջ միայն նախարարք և պայագատ իշխանք կը համարուէին: Այսպէս յառաջ եկաւ Հայոց թագաւորութեան երրորդ հարստութիւնը, որ կ'սուի Բագրատունեայ, որոց մայրաքաղաքն էր շքեղաշուք Անի:

Բագրատունեայ կառավարութիւնը շարունակ 224 տարի տւեց: Այդ միջոցին հայերը մեծ յաղթութիւններ

արին պարսից, արաբացոց, յունաց և մօտաւոր ու հեռաւոր աւագակաբարոյ բարբարոս ազգերու վրայ, որոնք անդադար կ'ասպատակէին Հայաստանը երկու շիւտամբ, կամ կողոպտելու և կամ ժողովուրդը քրիստոնէութենէն դէպի մոլի կրօն դարձնելու ցանկութեամբ: Քանի որ թշնամիներու զէնքի դէմ զէնք և քաջութեան դէմ քաջութիւն պէտք էր գնել՝ Հայերը միշտ կը յաղթէին թշնամիներուն. բայց երբոր Բիւզանդիոն սկսաւ գետնափոր ճանապարհներով, նենգութիւններով, դաւաճանութիւններով և կաշառքով ներգործելու՝ Հայի պարզամիտ նախարարները գլորուեցան նորա լարած թակարդի մէջ և հետը միասին գլորեցին բոլոր Հայաստան և բոլոր Հայերուն: Հայոց վերջին թագաւոր Գագիկ աղետալի վիճակը յաւիտեական նախատինք է բոլոր յոյն ազգին և նոցա անգոյնելի քաղաքականութեան: Երիտասարդ, զեղեցկատեսիլ, քաջ Գագիկին յոյները նենգութեամբ Բիւզանդիոն (Ստամպոլ) տարին, Անիին կաշառքով տիրեցին ու յետոյ զահագուրկ իշխանին Սիւլիկիայի մօտերը սպանեցին 1080 թուականին: Գագիկի ազգականներէն մէկը, անունը Ռաֆէ, այդ միջոցին ապաստանեցաւ Տաւրոս սարերի մէջ և Սիւլիկիա ասած դաւառի մէջ իւր չորս կողմ ժողովեց թէ՛ այնտեղի բնիկ Հայերուն և թէ՛ Հայաստանէն փախած պանդուխտներուն, և սկսաւ հետզհետէ Սիւլիկիան խլելու յունաց ձեռքէն և հալածելու նոցա և հասուց մինչև այն աստիճան, որ այդ նոր պանդխտատեղին դարձուց Նոր Հայաստան և ինքնազուլի սկսաւ պայքարելու՝ սկսած 1081 թուականէն: Ռուբէնի թուր թոյն աւելի ընդարձակեց և բարգաւաճեցուց Սիւլիկիան. և որդոց որդի թագաւորելով, երբ Լէոն նստաւ Սիւլիկիոյ աթոռը, Գերմանիոյ թագաւորը թագ ուղարկեց նորան՝ ճանաչեց Հայոց թագաւոր 1198

թուականին: Այսպէս ծագեցաւ Հայոց թագաւորներու չորրորդ հարստութիւնը, որ կ'ասուի Ռաֆէնէս: Ռուբենեան հարստութիւնը տևեց 295 տարի: Այդ միջոցին Հայերը անդադար պատերազմների մէջ էին. առաջուայ թշնամիներու վրայ այժմ աւելացել էին հաջորդապէս վայրենի բարբարոսները և Եգիպտոսի սելջուք ասած տաճիկները, որոնց սուլթանը ԺԳ դարուն ահագին զօրքով ասպատակեց Սիւլիկիան, քանդեց աւերեց բոլոր աշխարհքը և Լէոնին դերի տարաւ Եգիպտոս: Քանի մի տարիէն Լէոն ազատուելով գերութենէն, գնաց Փարիզ և վաթսուն տարեկան մեռաւ այնտեղ 1393 թուականին:

Այսպէս վերջացաւ Հայոց չորրորդ և վերջին թագաւորութիւնը, և այնուհետև Հայաստան ոտնակոխ եղաւ թշնամիներէն և Հայերը ցրուեցան ամեն կողմ: Այժմ Հայաստանը երեք պետութիւնների մէջ է բաժանուած՝ Ռուսաց, Թուրքաց և Պարսից: Թուրքաստանի մէջ Հայերով ամենէն բազմամարդ գաւառն է Վան: Թուրքաստանի մէջ Հայերու թիւը մօտ $3\frac{1}{2}$ միլիօն կը համարուի. իսկ Ռուսաստանի մէջ միլիօնէն շատ աւելի է: Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքները սոքա են՝ Թիֆլիս, Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Հին-Նախիջևան, Զուշի, Ագուլիս, Զամաքի, Բաքու, Աստրախան, Մոզդուկ, Ղզար, Թէոդոսիա, Սիմֆերոպոլ և Նոր-Նախիջևան իւր հինգ գիւղերով: Մեծ Սալա, Փոքր-Սալա, Չալթըր, Նիսիթիայ և Թօփտի:

Նոր-Նախիջևանը շինուեցաւ 1779 թուին, այսինքն հարիւր վեց տարի սորամէն առաջ: Ինչպէս կենդանի աւանդութիւնը կ'ասէ, թէ և խրմէն շատ Հայեր գուրսեկան դէպի այս կողմը գաղթելու, բայց հազիւ թէ երկու հազար տնւորք (գերգաստան) միայն ողջ և առողջ հա-

սան մեր այժմուայ բնական տեղը. մօտ երկու տարի աստանդական շրջելով՝ ճանապարհին շատ մարդիկ մեռել են, որոնց գերեզմանները ցրուած են Գերսոնէս նահանգի մէջ: Ն. Նախիջևանցոց գաղթականութիւնը կատարուեցաւ Ռուսաց կայսերուհի Եկատերինէ Բ օրով, Յովսէփ իշխան Արդութեան-Երկայնաբազուկ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ: Այս նոր գաղթականներուն շնորհուեցան 68,000 օրավար հող, մի մի ոսկի և անեփ աղիւսէ շինած տուններ՝ ի վարձատրութիւն ամբաւ կալուածներուն, որ գաղթականները թողել են Տարիկեան թերակղզիի մէջ, ինչպէս՝ այգիներ, պարտէզներ, անտառներ, ագարակներ (Խաւար), ջրաղացներ, հողմաղացներ, տուններ, եկեղեցիներ, և այլն, և այլն: Այդ հողերէն 50,000 օրավար տրուեցաւ Հինգ Հայաբնակ գեղերուն, իսկ 1,000 մնաց Նախիջևանցոց բաժին: Բաց յայդմանէ՝ Նախիջևանցիք ստացան զանազան առանձնաշնորհութիւններ, որք յայտնի են Բէնիշէն անունով, որով շահուեցան նոքա մօտ Հարիւր տարի և չորս ինքնակալք անխախտ պահեցին. վերջին ժամակները Ն. Նախիջևանցոց իրաւունքները Հաւասարեցան տէրութեան միւս Հպատակներին:

Նոր-Նախիջևանը ունի եօթը եկեղեցի և մի վանք յանուն սուրբ Խաչի, որ քաղաքէս մօտ 7 վեռսթ հեռաւոր է գէպի Հիւսիս: Եկեղեցեաց անուններն են՝ Խոսաւորիչ, Աստուածածին, Համբարձում, սուրբ-Նիկողոս, սուրբ-Թորոս, սուրբ-Գէորգ *) և սուրբ-Յովհաննէս Մկրտիչ:

Մինչև 1865 թիւը Նոր-Նախիջևանցի ասելով պէտք է հասկանալ միայն քաղաքիս լուսաւորչադաւան Հայ

*) Այսպէս են եկեղեցիներէ ժողովրդական յորջորջմունք:

բնակիչը և այս արտօնութիւնները և հողային կալուածքները և հասարակաց շէնքերը անկողոպտելի սեպհականութիւն են նոցա սերնդէ ՚ի սերունդ:

Ասկէց մօտ Հարիւր տարի առաջ մի Հնդկաբնակ Հայ Մահմաթ Բաշա անունով ժառանգութիւն թողեց յօգուտ Ն. Նախիջևանցոց կալիւթայ քաղաքի մէջ անշարժ կալուածք, որի արդիւնքը պիտի լրացնէ տեղայն Հայերի պիտոյքը, այսինքն կրթել մանուկներին, դարմանել հիւանդներին և խնամել զառամներին և տնանկներին:

1856-ին աղա Մկրտիչ Կոկոյեանը կտակեց 150,000 գումար և իւր սեպհական տունը, ուր բացուեցաւ Հայ չքաւոր աղջիկների Համար զիշերօթիկ վարժարան, որն կրդտնուի ողորմած կայսերուհույ առանձին Հովանաւորութեան ներքոյ: Կտակի զօրութեամբ այս պանծալի վարժարանը պիտի խնամուի և կառավարուի Նախիջևանցի Հայերու ձեռքով:

1873-ին Գասպար Փոփովը կտակեց Նախիջևանին անշարժ կալուածք Ռօստով քաղաքի մէջ, որոյ արդիւնքով միջին և բարձր ուսումնարանների մէջ պիտի կրթուին Նախիջևանցի լուսաւորչադաւան Հայ պատանիք:

Նոր-Նախիջևանի առանձին պարմանքներէն մինն է Բարեգործական Ընկերութիւնը, որ այժմ ունի մօտ 450 անդամք և մօտ 50,000 մայր գումար: Այս ընկերութիւնը ահա 25 տարի է որ անհամար բարերարութիւններ արել է քաղաքիս չքաւոր դասակարգին և առյապա՛յ ևս անելու է աւելի և աւելի նշանաւոր քանակի գումարով, որն կըստանայ թէ իւր անդամներէն և թէ մայր գումարի տոկոսէն:

1867-ին Հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսէն Հաստատուեցաւ Մարգասիրական ընկերութեան կանոնադրու-

Թիւեր: Այս ընկերութեան օկոգնապատճառն է Ե. Փոփոյն,
որ գրեթէ իւր պատանեկութեան օրէն անձնատուր էր
այս գործին: Այս ընկերութիւնն ունի մօտ 10,000 մայր
գումար, 200 անդամք և մի դպրոց, որ կրդտնօւի սուրբ
Խաչ վանքի մէջ: Բաւականին արդիւնք արդէն ցուցել է
Հայ Ժողովրդին և եկեղեցւոյն:

1878-ին բարեկարգուեցաւ Ն. Նախիջևանի աշխարհ
հոգաբարձութիւնը, որ ունի իւր սեպհական շէնքերը, որ տա-
րէց տարի արդիւնք կուտայ մօտ 5000-ի և, բաց յայդ-
մանէ ունի այլ ևս արդիւնք կամաւոր տուրքերէ: Այս
բարեպաշտ Հաստատութիւնը շատ կրթեթեւացնէ քաղա-
քիս չքաւոր ժողովրդի վիճակը: Վարչութիւնը Հայ քա-
ղաքացիներու ձեռք է:

1882-ին Հիմնուեցաւ Ն. Նախիջևանի մէջ «Կանանց
ընկերութիւն», որն այսօր ունի 300 անդամք և 8,000
մայր գումար: Սորա նպատակն է օգնութիւն Հասցնել
չքաւոր ուսումնատենջ լուսաւորչադաւան Հայ աղջիկներին:

1880 թուականին ի յիշատակ Նախիջևանի Հիմնար-
կութեան հարիւրամեակին Հիմնուեցաւ Նոր-Նախիջևանի
մէջ Արաբական Պարոյ յատկապէս Նախիջևանի լուսաւոր-
չադաւան Հայ տղոց Համար, ուր կրտսիւրին քաղաքիս չքաւոր
դասակարգի որդիք: Պորա ուսումնական ծրագիրն է ծխական
դպրոցներուն և առ այժմ ունի իւր մէջ երեք արուեստանոց՝
կօշկակարութեան, երկաթագործութեան և Հիւսնութեան:
Արդտնուի Հայոց թեմական առաջնորդի իրաւասութեան
ներքոյ և կրկառավարուի Նախիջևանցի Հայերու (Հոգա-
բարձունք) ձեռքով: Ծախքը կրվճարէ մասամբ քաղաքի
զանձարանը և մասամբ սուրբ Աստուածածին եկեղեցին:

1880-ին նախկին Հոգևոր դպրոցը բարեկարգուեցաւ
և կոչուեցաւ Թեմական Հոգևոր դպրանոց: Այս միջնա-

կարգ Հոգևոր ուսումնարանը ստացաւ նոր ծրագիր Բարձ-
րագոյն Հաստատած, որով ուսումնաւարտ աշակերտք պի-
տի ստանան զինւորադրութեան արտօնութեան մասին
երկրորդ աստիճանը և նպատակ ունին ծխական դպրոց-
ների վարժապետներ և Հայոց եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ
լինելու: Ունի քաղաքիս ամենագեղեցիկ տեղն մի փա-
ռաւոր շէնք և բաւականին մեծ գումարի սեպհական փող:
Վարչութիւնը լիապէս յանձնուած է Նախիջևանի Հայ
Ժողովրդին:

1882-ին Հիմնուեցաւ Ն. Նախիջևանի մէջ «Հոգի-
սիմեան ուսումնարան» լուսաւորչադաւան Հայ աղջիկներու
Համար, որ մարդասիրաբար կրինամուի քանի մի անձ-
նուէր Հայ օրիւրդներէ, որք ձրիապէս կրկատարեն ի-
շեալ ուսումնարանի մէջ ամեն տեսակ հարկաւոր պաշ-
տօնները:

Բացի յիշեալ դպրոցներէս Ն. Նախիջևանի մէջ կան
քանի մի ծխական դպրոցներ ևս, ուր կ'աւանդուին տար-
րական ուսմունք, և Ժողովրդի խնամքով օրէ օր կրկա-
տարելագործուին:

Նախիջևանի մէջ կան այլ ևս երկու վարժարանք,
մինը օրիորդաց (պրօգիմնագիւ) և միւսը քաղաքային,
որք թէև կրինամուին քաղաքիս արդիւնքով, բայց նոցա
վարչութիւնը տերութենէն նշանակուած աստիճանաւորների
ձեռք է:

Նոր-Նախիջևանցոց դաւակաց դաստիարակութիւնը և
կրթութիւնը միշտ թերի կըմնայ, եթէ նոքա չհիմեն մի
հոգաբարձութիւն և մի հոգաբարձութիւն Պարոյ, առաջինը քա-
ղաքիս կենտրոնական տեղի վրայ և երկրորդը՝ սուրբ Խաչ
վանքի մէջ:

Այսպէս՝ Ն. Նախիջևան մարդասիրական և բարե-

դործական ատարիղի մէջ ամենապատուելի տեղն ունի ամեն Հայաբնակ քաղաքներու մէջ, չըբացառելով մինչև անգամ Ստամպոլ և Թիֆլիս:

Նոր-Նախիջևանը ունի մօտ 7,000 Հայաբնակիչք: Բաց յայդմանէ նորա մէջէն զանազան ժամանակի և զանազան առտնին պատճառներով դաղթել են մօտաւորապէս 1500 Հոգիք և այժմ կրբնակին՝ Ստաւրապօլ, Եկաթերինօղար, Վլադիկաւկաո, ԲաՀմութ, Եյսք, Նօլօռօսսիւք և Կաւկասի բաղմաթիւ գիւղերի և գիւղաքաղաքների մէջ՝ Հաւատարիմ մնացած իրենց սուրբ եկեղեցիին, և սիրելի ծննդատեղիին (մայրենիքին), որ է Նոր-Նախիջևանը:

Գ. ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

Քերականութիւնը կըսորուեցնէ ուղիղ (անսխալ) խօսել և գրել:

Մարդս երկու տեսակ կըյայտնէ իրեն միտքը՝ խօսելու և գրելու:

Հայը երկու բարբառ ունի, որք են՝ Հին կամ Գրեւոր և Նոր կամ խօսաբան:

Գրաբառ կ'ասուի այն բարբառը (լեզուն), որով գրուած են Հայոց աղօթքները, մեր եկեղեցական ժամատացութիւնը, աստուածաշունչը, աւետարանը ու մեր Հին պատմութիւնները. իսկ Նոր բարբառը կամ աշխարհաբառը այն է, որով ամեն Հայ կըխօսէ:

Հայոց լեզուի մէջ 38 Հատ տառ կան, որք են՝ ա, բ, գ, դ, ե, զ, ը, թ, փ, ի, լ, խ, ծ, կ, հ, ձ, ղ, ճ, մ, յ, ն, շ, ո, չ, պ, ջ, ու, ս, վ, տ, ր, ց, ւ, փ, ք, օ, ֆ:

Տառը և գիրը իրարմէ այս զանազանութիւնը ունին, որ երբ գրած է՝ կ'ասուի գիր, երբ բերանով կ'արտասանուի՝ կ'ասուի խօս:

Եւ՛ր գիր չէ՛, այլ վանկ է, որ բաղկացած է երկու գիրերէ:

Չայնին նայելով տառը կըլինի երեք տեսակ՝ ձայնաւոր, բաղաձայն և կիսաձայն:

Չայնաւոր տառերը սոքա են՝ ա, ե, է, ը, ի, ո, օ: Կիսաձայն տառերը սոքա են՝ ւ, չ:

Մնացածները, այսինքն՝ բ, գ, դ, թ, ժ, լ, խ, ծ, կ, և այլն բաղաձայն են:

Ձևին նայելով հայոց լեզուն ունի երեք տեսակ գիր, որք են՝ Գլխագիր կամ Երևույթագիր, Բարձր գիր և Կարճ գիր կամ շշագիր:

Գլխագիրները այսպէս կը գրուին՝ Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ, Ժ, Ի, Լ, Խ, Ծ, Կ, Զ, և այլն:

Բարձր գիրները այսպէս կը գրուին՝ ա, բ, գ, դ, ե, զ, է, լ, թ, ժ, ի, և այլն:

Կարճ գիրները այսպէս կը գրուին՝ ա, բ, գ, դ, է, լ, է, լ, Թ, Ժ, Ի, և այլն:

Հայոց գիրները (աթուրաթայ) հնարեց սուրբ Մեսրոպը, որ Մաշթոց ևս կ'ասուի: Նորա հնարածները երկաթագիրներ էին: Երկաթագիր կոչուելու պատճառը այն է, որ առաջները, ինչպէս և այժմ, երկաթէ գրչով կը գրէին, որ օգ ևս կ'ասուէր: Սագի գրիչ և եղեգ (քալամ) յետոյ գործ դրուեցան:

Մարդկային լեզուն բաղկացած է ինը զանազան տեսակ բառերէ, որք կ'ասուին հայերէ՝ բառ, որք են՝ գոյական, ածական, դերանուն, բայ, ընդունելութիւն, նախագրութիւն, մակբայ, շարկապ և միջարկութիւն:

Գոյական կ'ասուի այն բանը (իր, առարկայ) որ աշխարհքի մէջ կայ, որն մենք աչքով կը տեսնենք, ականջով կը լսենք, ձեռքով կը ընկնենք, հոտառութիւնով կը զգանք, կամ խելքով կը հասկանանք, զորօրինակ՝ փայտ, ծառ, աստղ, արեգակ, ձայն, ամպի գոռալը, լաց, ցրտութիւն, տաքութիւն, տխրութիւն, հոտ, թթուութիւն, բարութիւն, չարութիւն, մաքրութիւն:

Ածական կ'ասուի այնպիսի բառ, որ կը ցուցնէ գոյականի յատկութիւնը (ինչպէս լինելը) զորօրինակ խելօք

մարդ, ուժով ձի, վազուկ շուն, ամուր երկաթ, տաք ամառ: Այս բառերս խելօք, ուժով, վազուկ, ամուր, տաք — ածականներ են, վասնզի մէկ բանի յատկութիւնը ինչպէս լինելը կը ցուցնեն. մարդը ինչպէս է. մարդը խելօք է: Զունը ինչպէս է. շունը վազուկ է:

Թուական կ'ասուի այնպիսի ածական, որ կը ցուցնէ առարկաներու թիւը, զորօրինակ՝ մէկ մարդ, չորս ծառ, քսան մանէթ, առաջին գասարան, երկրորդ ուղակերտ, իննեւորդ պատգամ: Այստեղ՝ մէկ, չորս, քսան, առաջին, երկրորդ, իննեւորդ — թուական անուններ են:

Երկու թիւ կայ՝ եզական և յոգնական: Եզական կը ցուցնէ մէկ առարկայ կամ մէկ գործ, զորօրինակ՝ գրիչ, տուն, մատիտ, սենեակ — մէկ մէկ հատ են, ուրեմն եզական են: Նմանապէս՝ ես գնացի, դու շինեցիր, ծառը տնկած է, այստեղ — գնացի, շինեցիր, տնկած է — մէկ մէկ գործ են, ուրեմն եզական են: Յոգնական կը ցուցնէ շատ առարկաներ կամ շատ գործեր, զորօրինակ՝ գրիչներ, տներ, մատիտներ, սենեակներ — շատ են, ուրեմն յոգնական են: Նմանապէս՝ մենք գնացինք, դուք շինեցիք, ծառերը տնկած են — շատ գործեր են, ուրեմն յոգնական են:

Երեք տեսակ գոյական կայ՝ յատուկ, հասարակ և հաւաքական: Յատուկ կ'ասուի այն գոյականը, որ աշխարհիս մէջ մէկ հատ է, զորօրինակ՝ Հայաստան, Վան, Արգրում, Երասխ կամ Արաքս, Հայկ, Արմ, Աշոտ, և այլն: Հասարակ կ'ասուի այն գոյականը, որն նմանը շատ կան աշխարհքիս երեսին, զորօրինակ՝ գրիչ, սեղան, մարդ, տուն, եկեղեցի: Հաւաքական կ'ասուի այն գոյականը, որ բաղկացած է շատ մէկ մէկու նման առարկաներէ, զորօրինակ՝ պարտեզ — շատ պտղատու ծառեր, անտառ — շատ անպտուղ վայրի ծառեր, խաշն — շատ ոչխարներ, երամակ

շատ ձիեր, հօտ—շատ անասուններ, պար—շատ մեղուներ, զօրք—շատ զինուորներ, և այլն:

Հոլովանք կ'ասուի այն փոփոխութիւնները, որին կ'ենթարկուի բառը զանազան գործածութեան մէջ, զորօրինակ՝ մարդը կուգայ, մարդուն գովեցին, մարդումէն առին, մարդով ըսողաւոր է:

Եօթը հոլով կայ՝ ուշաւան, սեռաւան, արաւան, հայրաւան, բայաւան, գործաւան և ներհայրաւան:

Ելանք

Ուշաւան	Թագաւոր	մարդ	Թագ
Սեռաւան	Թագաւորի	մարդու	Թագի
Տրաւան	Թագաւորին	մարդուն	Թագին
Հայրաւան	Թագաւորին	մարդուն	Թագը
Բայաւան	Թագաւորէն	մարդումէն	Թագէն
Գործաւան	Թագաւորով	մարդով	Թագով
Ներհայրաւան	Թագաւորին մէջը	մարդուն մէջը	Թագին մէջը

Յօգնանք

Ուշաւան	Թագաւորներ	մարդիկ	Թագեր
Սեռաւան	Թագաւորներու	մարդոց	Թագերու
Տրաւան	Թագաւորներուն	մարդոցը	Թագերուն
Հայրաւան	Թագաւորներուն	մարդոցը	Թագերը
Բայաւան	Թագաւորներէն	մարդոցմէ	Թագերէն
Գործաւան	Թագաւորներով	մարդոցով	Թագերով
Ներհայրաւան	Թագաւորներուն	մարդոց մէջը	Թագերուն մէջը

Դերանուն կ'ասուի այնպիսի բառ, որ խօսակցութեան մէջ կը գործածուի ուրիշ բառի տեղ, զորօրինակ՝ չէ՛ կարելի ասել՝ Դրիգորը պիտի գրէ, բայց Դրիգորը գրիչ չունի, այդպատճառաւ Դրիգորը գրել կարող չէ՛. այլ պէտք է ասել՝ Դրիգորը պիտի գրէ. բայց նա գրիչ չունի, ուրեմն նա գրել կարող չէ՛: Այս խօսքի մէջ նա բառը դերանուն է, որ կը գործածուի Դրիգորի տեղ:

Հետեւեալ խօսքերը՝ ես, դու, նա, մենք, դուք, նոքա, այս, այդ, այն, սա, դա, նա, սոքա, դոքա, նոքա, այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, իմ, քու, նորա, մերը, ձերը, նոցանք, և այլն, դերանուններ են:

Դերանունը երեք դէմք ունի՝ առաջինը՝ ես, երկրորդը՝ դու, երրորդը՝ նա, յոգնակին՝ մենք, դուք, նոքա:

«, ար, ն տառերը երբ որ կը դրուին բառին ետեւը՝ նոցա կուտան նշանակութիւն իմ, քու, նորա կամ այս, այդ, այն դերանուններուն, զորօրինակ՝ գրիչս, գրիչդ, գրիչն կը նշանակէ՝ այս կամ իմ գրիչը, այդ կամ քու գրիչ, այն կամ նորա գրիչը, և այդ տառերը, բառի ետեւ գրած՝ կ'ասուին դերանշար յօդ:

Բայց այնպիսի բառ է, որ կը ցուցնէ մէկ գործողութիւն, այսինքն մէկ բան անելը կամ մէկ բան լինելը, զորօրինակ ուտել, գրել, կարդալ, կանգնել, երթալ:

Ներգործանք կ'ասուի այնպիսի բայ, երբ մէկին ուժը միւսին վրայ կանցնի, զորօրինակ՝ տղան կը սովորէ դասը. աշակերտը կը կտրէ մատիտը, վարժապետը կը գովէ աշակերտին:

Կրօնական կ'ասուի այնպիսի բայ, երբ մէկը օտարէն ստացած գործութիւնով բան կ'անէ, զորօրինակ՝ Թուղթը կը տպուի, նամակը կը գրուի, խնձորը կ'ուտուի, և այլն:

Չէ՞ղո՞ք կ'ասուի այնպիսի բայ, երբ ոչ իրեն ոչ ժողովրդին:

ուրիշի վրայ կ'երթայ և ոչ ուրիշի ուժը իրեն վրայ
 կուգայ, զորօրինակ՝ երթալ, ննջել (քուս ըլալ)․ պառկել,
 վասն զի չէ կարելի ասել որի՞ն երթալ, որի՞ն ննջել, որի՞ն
 պառկել․ նմանապէս՝ կարելի չէ՝ ասել՝ որիմէ՞ն երթալ,
 որիմէ՞ն ննջել, որիմէ՞ն պառկել։

Այդպիսին կ'ասուի այնպիսի բայ, երբ մեկը պատ-
ճառ կրվինի միևսին մեկ գործ կատարելու, զորօրինակ
քալցնել, քնացնել, բըացնել:

Բայը ունի հինգ ժամանակ՝ ներկայ, անկատար, կատարել, անցեալ կատարեալ և ապառնի:

Ներշնչ. Կրբերեմ, կրբերես, կրբերէ, կրբերենք, կրբե-
րէք, կրբերեն:

Անշուշտ. կրքերէի, կրքերէի, կրքերէի, կրքերէինք,
կրքերէիք, կրքերէին:

Կապույտ: ճերձ, բերիկ, բերեց, բերինք, բերիք, բերին:

Անշուշտ հարաբերակ հեղինակը, բերել էիր, բերել էր, բերել էինք, բերել էիք, բերել էինք:

Այսպես. Պիտի բերեմ, պիտի բերես, պիտի բերեն,
պիտի բերենք, պիտի բերէք, պիտի բերեն:

Կամ՝ բերելու եմ, բերելու ես, բերելու է, բերելու ենք, բերելու էք, բերելու են:

Հրահայտան. Բեր. մի բերել. բերէք, մի բերիք:

Ընդունելը—Ընեն կամ դերձայ կ'ասուի այն բառը, որի ձևը գոյականի է, իսկ մեջի իմաստը (միտքը) բայի է, և ունի երկու վերջաւորութիւն՝ ոչ և «ծ» զրոյդ—զրած, գործող—գործած, տուող—տուած, բերող—բերած: Ոչ վերջաւորութիւնը ներգործական է, «ծ»ը կրաւորական է. Գրաչ կընշանակէ՝ նա որ կըգրէ, Գրածաչ՝ նա որ կըգործէ, Դառաչ՝ նա որ կուտայ, Բերաչ՝ նա որ կըբերէ, իսկ «ծ» կազ-

մուտք վերջապահութիւնը կրաւորական է, քանի որ կրաւորական կենդանակէ՛ որ գրուել է, քանի որ գործուել է, քանի որ արուել է, քանի որ բերուել է։

— Նախապրո-նիսն այնպիսի մասն բանի է, որ մենակ՝ ոչինչ նշանակութիւն չունի, բայց գոյական անունի և բայի հետ դրուած՝ նոցա նշանակութիւն կուտայ: Ահա քանի մի նախադրութիւնք՝ վրայ, տակը, դէպի, ետև, ետևէն, առջև, առջևէն, մէջ, հետը, առանց, համար, մասին: Օրինակներ՝ բաժակը սեղանի վրայ է.— անձրեւէն կտորի ետև փախանք.— Գեղ զնացի.— թռուչունը ծառին ետև նստել է.— ծառին ետևէն մէկ տուն կ'երևար.— երեխան առջև բերին.— հիւանդը ասաց՝ այս լալկաններուն առջև տարէք.— անհաւատները մինչև անգամ ժամերուն մէջ կրմորթէին հայերուն.— հայրը զնաց ու հեռ տարաւ որդուն.— ասանց վառօդի (պարութի) ինչ պիտի անէին խեղճ վաթսուն հազար հայերը, կամայ ակամայ ցրուեցան.— իրենց անկեղծ համոզմունքին համար նահատակուեցան մեր սուրբ նախնիքը.— այժմ ամենքը կրիսոսին կաթողիկոսի ընտրութեան հասին:

Մալեւը այնպիսի մասն բանի է, որ բային հանգա-
մանքը կրչատնէ, գործընակ՝ ամուր վագել, կամաց խօսել,
գաղտուկ երթալ, առատորէն վարձատրել, բարձրաձայն
բառբառել, կամացուկ փախչել, մերկանդամ շրջել, և այլն.
այստեղ ամուր, կամաց, գաղտուկ, առատորէն, բարձրա-
ձայն, կամացուկ, մերկանդամ—մտկբայ են:

Դաշնադր աշխատի մասն բանի է, որ կրմիաւորէ (կը-
շաղկապէ) երկու—բաւ կամ երկու խօսք, զորօրինակ՝ հաւը

աքաղաղը. — Կա՛ն ես, Կա՛ն դու. — դու գնացիր, Բայ ես տանը
մնացի. — տղան Կա ետ չի մնաց. — նա ունի փող, Կա՛ն
ջու՛ր տուն ևս ունի. — ո՛չ միայն ասաց, այլ ասածը դործով
հաստատեց. — ո՛չ քու գովասանքը կ'ուզեմ, Կա՛ն պարսա-
ւանքը. — կ'ուզէի իմանալ եկած չէ՞ Կարէո՛ւ բարեկամս. —
այնպէս կը պատմէ, Կարէո՛ւ լէ՛ն աչքովը տեսած լինի. — նա
աւելի սիրուն է, Կարէո՛ւ գեղեցիկ. — կը կորչիս, տղայ. Ելէ
խրատս չի կատարես: Եւ այլ. — Գրեմքի տղայսմսն զի վնաս
չունա՛ն, ըմբոս, գոմէ՛ն — մէկն ուս, մէկն ուս, մէկն ուս
— մէկ Միջուկն-Լէն կամ ձայնարկութիւնն այնպիսի մասն
բանի է, որ մէկ աննշանակ վանկով կամ ձայնով կը
ցոլցնէ մարդուս կիրքը, այսինքն՝ երկիւղը, զարմանքը,
հիացքը, ուրախութիւնը, տրտմութիւնը, բարկութիւնը,
և այլն, զորօրինակ՝ ա՛յ, ա՛խ, վա՛, սը՛ս, մայրի՛կ, սո՛ւս, վը՛շ
վը՛շ, ի՛ն ի՛ն, փի՛ս փի՛ս, քը՛շ, հա՛ հա՛ հա՛, ճո՛մփ, եա՛լթ,
ճանկը՛լ ճանկը՛լ, և այլն:

— Եւ այլ. — Գրեմքի տղայսմսն զի վնաս
չունա՛ն, ըմբոս, գոմէ՛ն — մէկն ուս, մէկն ուս, մէկն ուս
— մէկ Միջուկն-Լէն կամ ձայնարկութիւնն այնպիսի մասն
բանի է, որ մէկ աննշանակ վանկով կամ ձայնով կը
ցոլցնէ մարդուս կիրքը, այսինքն՝ երկիւղը, զարմանքը,
հիացքը, ուրախութիւնը, տրտմութիւնը, բարկութիւնը,
և այլն, զորօրինակ՝ ա՛յ, ա՛խ, վա՛, սը՛ս, մայրի՛կ, սո՛ւս, վը՛շ
վը՛շ, ի՛ն ի՛ն, փի՛ս փի՛ս, քը՛շ, հա՛ հա՛ հա՛, ճո՛մփ, եա՛լթ,
ճանկը՛լ ճանկը՛լ, և այլն:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՄԻՏԵ
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՄԻՏԵ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՄԻՏԵ

2013

4186

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0059883

112

154

112

C ^{арм}
985

БИБЛИОТЕКА
ИНСТИТУТА
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
Академии Наук
СССР

Գինն է 10 կոպ.

